

svojoj biblioteci nisam mogao pronaći, iako je do dandanas štampan u originalu čak pet puta!!?!

Za utjehu, šaljem Vam ovdje priloženo jedan štampani primjerak moje muzičke drame "MILA GOJISALIĆA", da se s njom pozabavite!

O historiji nekadanjeg "Splitskog kazališnog društva"- na žalost - nisam u stanju da vas opširnije informiran, jer za to nemam dovoljno fizičke snage da sve osobno pišem.¹⁸ Ako ikad dođete u Zagreb, posjetite me, pak bih vas usmeno mogao možda koješta interesantnog informirati!

Najsrdacnije Vas pozdravlja odani Vam "star maestro!"

J. Gotovac

(Priredio: Šimun Jurišić)

KATOLICI I PRAVOSLAVCI U BOSNI I HERCEGOVINI U POSLJEDNJOJ ČETVRTINI XIX. STOLJEĆA

Tomo Vukšić, *Međusobni odnosi katolika i pravoslavaca u Bosni i Hercegovini (1878-1903). Povijesno-teološki prikaz, Acta et studia Teološkoga instituta Mostar sv. 1, Mostar 1994, 1-373 stranice.*

1. Knjiga koja je pred nama prijevod je autorove doktorske disertacije obranjene na Papinskomu orijentalnom institutu u Rimu dne 20. ožujka 1991, dakle desetak dana prije nego je pala prva žrtva srpske agresije u Hrvatskoj, odnosno godinu dana prije nego je žrtvom te iste agresije postala i Republika Bosna i Hercegovina. Autor je, prema tomu, počeo i dovršio tu znanstvenu monografiju i predao je na ocjenu prije početka domovinskoga rata. To je sretna okolnost, jer u novonastalim prilikama zaista bi se teško bilo usredotočiti na znanstveno zanimanje za to mnogostruko zanimljivo područje međucrkvjenih odnosa u Bosni i Hercegovini, zemlji koja je kao malo koja u Europi konfesionalno mješana (Autor riječ *konfesionalno* prireče u svježi hrvatski izraz *vjeronazorno!*). Na znanstveno-objektivnu i crkveno-ekumensku dimenziju poštivanja i uvažavanja pripadnika drugih kršćanskih Crkava u ovom djelu autor je i sam pozorno pazio, a ni moderator te njegove disertacije, dakako, ne bi bio dopustio neki polemički pristup već zbog same znanstvene objektivnosti, a svakako i zbog toga što je spomenuti rimski Institut bio od svoga osnutka, a pogotovo je u pokoncilskom razdoblju, jako osjetljiv na ekumensku oznaku svoga djelovanja.

2. Disertacija je u cijelosti objavljena najprije na talijanskomu jeziku u izdanju Papinskoga hrvatskog zavoda sv. Jeronima u Rimu u

¹⁸ Sva Gotovčeva pisma napisana su na pisaćem stroju. Samo jedno pismo, i to ono koje nosi datum 9. kolovoza (augusta) 1920. napisano je rukom, naliiperom.

nizu *Collectanea Hieronymiana de Urbe* sv. 5. već iste godine 1991. Jedan od prvih prikaza te knjige objavljenih u domovini izišao je g. 1992. u 3. broju zagrebačkoga *Časopisa za suvremenu povijest*. Ocjenjivač je tu prikazao vrijedne rezultate autorova proučavanja. Iznio je i neke manje zamjerke, ali je naglasio da joj je zapravo "jedini 'nedostatak' što je na talijanskom" i dodao da bi to "trebalo što prije ispraviti". Zahvalni smo autoru što je tako brzo ispunio tu duhovito izraženu želju, pa je njegovo vrijedno djelo sada pred nama u hrvatskomu prijevodu, dakle dostupno i hrvatskoj čitalačkoj javnosti. Koliki je to trud prevesti sa stranoga jezika cijeloj knjigu, pa makar i svoju vlastitu, zna samo onaj tko se pokušao baviti prevodilačkim poslom. U neku ruku to je teže nego je napisati iznova.

Spomenuti ocjenjivač stavio je citiranu riječ "nedostatak", dakako, u navodnike, jer to što je ova knjiga izišla na talijanskomu zapravo je njezina velika prednost. Talijanski jezik jedan je od najproširenijih europskih jezika, kojega znaju i mnogi izvan Italije, pogotovo oni koji se bave povijesnim istraživanjima. Giovanni Caprile prikazujući u broju 3429 poznate talijanske revije *La Civiltà cattolica* od 1. svibnja 1993. to talijansko izdanje Vukšićeve knjige izrazio je autoru zahvalnost, "što se odlučio objaviti to svoje zanimljivo djelo na talijanskomu jeziku i tako omogućio šire upoznavanje njezina sadržaja, koji je doprinos povijesti katoličkoga ekumenizma i njegovih začetnika". Caprile je već na početku svoga teksta upozorio na aktualnost Vukšićeve knjige, koja "u svjetlu suvremenih događanja zaslužuje najveće zanimanje", jer "njezin sadržaj s hrvatske točke gledišta osvjetljava duboke uzroke i korijene određenih stajališta čiji smo bili svjedoci ovih posljednjih godina (...) naročito razbuktavanje etničke mržnje koja donosi oplakivanja mrtvih i prolijevanje krvi u te krajeve zbog atavističkih suprotnosti između Srba i drugih naroda".

3. Knjiga je podijeljena na dva dijela: prvi povijesni i drugi povijesno-teološki. Prvi dio je znatno opširniji. Sastoji se od tri poglavlja u kojima Autor na temelju objavljenih i neobjavljenih povijesnih vrela i novije znanstvene literature daje najprije opći pregled crkvenoga i društvenoga stanja na Balkanu u drugoj polovici XIX. stoljeća.

Tu u prvomu poglavlju prikazuje društveno i crkveno stanje u Kneževini Srbiji, poslije Kraljevini, u kojoj je pravoslavlje bilo državna vjera, dakle jedina priznata i stoga u svakomu pogledu povlaštena. Katolička crkva u toj državi nije imala potpuno slobodu, a katolički svećenici u djelovanju među tamošnjim malobrojnim katolicima bili su izloženi sumnjičenju, ponekad i lažnim optužbama, te podvrgnuti nekim ograničavajućim mjerama. Kakvo je protukatoličko raspoloženje tada vladalo u nekim srbijanskim krugovima autor je ilustrirao i primjerom primitivne i grube podvale poluslužbenomu glasilu Sv. Stolice *Osservatore Romano*, koji je objavio tobožnje izraze potpore papi sročene na talijanskomu jeziku poslane brzojavom iz Beograda, ali nisu mogli znati da se mjesto potpisa nižu najbezobraznije srpske

psovke i primitivne uvrede. Zanimljiv je i autorov prikaz politike tadašnjega crnogorskog vladara kneza Nikole, koji je uvijek bio u dobrim odnosima i s Bečom i s Moskvom, a pravni položaj malobrojnih crnogorskih katolika uredio je odmah poslije međunarodnoga priznanja potpune neovisnosti crnogorske države na prilično zadovoljavajući način sklapanjem konkordata sa Sv. Stolicom. Nešto duži tekst o stanju u tadašnjoj Hrvatskoj naslovio je riječima: *Dva slobodna kršćanska vjeronazora između suprotnih težnji*, posebno naglašujući protivljenje hrvatskih Srba hrvatskoj državotvornoj politici koja se očitovala u njihovu podržavanju protuhrvatske politike bana Khuena Héderváryja u tzv. Banskoj Hrvatskoj i u podržavanju autonomne politike u Dalmaciji, što je sve više zaoštravalo međunacionalne i međucrkvene odnose. Najviše stranica toga poglavlja posvećeno je, naravno, političkim i vjerskim prilikama u Bosni i Hercegovini, "zemlji katolika, pravoslavaca i muslimana". U tomu tekstu, razumije se, nije izostao ni kratak prikaz vjerskoga i crkvenoga stanja u toj zemlji u starijem razdoblju, od vremena turskih osvajanja do sloma turske vlasti g. 1878, tj. u razdoblju u kojemu su katolici, kako se autor izrazio, "tragično preživljavali", a pravoslavci "napredovali". Nešto je pripadnika Pravoslavne crkve doselilo u Bosnu bježeći pred osmanlijskim osvajačima već u prvim desetljećima XV. stoljeća, a glavnina je doselila u prvomu stoljeću turske vladavine u Bosni i Hercegovini. Doseljivali su ih sami Turci, autor kaže, "zbog vojničkih, gospodarskih i političkih razloga". Upravo su tada u Bosni i Hercegovini osnovani prvi pravoslavni manastiri. Autor u tomu dijelu knjige ukratko prikazuje i proces konačne integracije bosanskih pravoslavaca u srpsku naciju i bosanskih katolika u hrvatsku naciju, kao i razvoj velikosrpske ideologije i njezin odjek u Bosni i Hercegovini. Autor je u zaključku toga prvog poglavlja spomenutu zemlju pod austro-ugarskom vlašću slikovito usporedio s brodom čiji su putnici bili nesložni oko izbora pravca plovidbe. Dok su se pravoslavni Srbi svim silama borili da ga usmjere prema istoku, tj. prema Srbiji, a katolički Hrvati nešto manje snažno i ne tako jedinstveno prema zapadu, prema Hrvatskoj, dotle su muslimani manjim dijelom selili u Tursku ne želeći živjeti pod vlašću neislamskoga vladara, a većina ih se držala sredine palube čekajući da vide što će se konačno s tim brodom dogoditi i na taj način nesvjesno pomagali da on ipak nekako plovi barem kud ga nose prirodne struje.

U drugomu poglavlju govori se o preuređenju pravoslavne i katoličke crkvene organizacije u razdoblju poslije sloma turske vlasti i razvoju konfesionalnih ili kako autor kaže "vjeronazornih" škola, sjemeništa i vjerskoga tiska s posebnim osvrtom na financijsku pomoć austrijskih vlasti Katoličkoj i Pravoslavnoj crkvi. Čitatelju iz hrvatske sredine posebno su zanimljivi podaci o Pravoslavnoj crkvi i njezinoj organizaciji u Bosni i Hercegovini (do tada pod jurisdikacijom carigradskoga patrijarha), a onda usput u Srbiji, u tzv. Banskoj Hrvatskoj, u Dalmaciji i općenito na Balkanu, jer su manje poznati.

U trećemu poglavlju posebno je važan i zanimljiv dio pod naslovom: *Prijelazi iz jedne vjere u drugu*. To poglavlje možda najočitiije pokazuje stvarno stanje tadašnjih međuvjerskih i međucrkvenih, a ujedno i političkih odnosa svih glavnih čimbenika u zamršenomu "bosanskomu loncu". Nove državne vlasti, koje su smatrane katoličcima, bile su s pravoslavne i muslimanske strane unaprijed sumnjive da rade u prilog katolika. U takvom ozračju podignuta je, npr. velika uzbuna, kad je muslimanska djevojka Saja Đukić, zaljubljena u hercegovačkoga katolika pobjegla od kuće, krstila se i za nj udala. Taj se slučaj sve do danas u bosanskoj historiografiji često sasvim krivo tumači. Nije nedostajalo pisaca koji su ga upisivali u grijeh sarajevskomu nadbiskupu Stadleru, premda se dogodio u Hercegovini i to cijelu godinu dana prije nego je Stadler stigao u Bosnu. Srpske novine u Srbiji i Vojvodini širile su tada lažnu vijest, "kako sarajevska vlada ima nakanu prevesti sve pravoslavce na katolicizam". Vlasti su i bez toga u razumljivom strahu da im se u Bosni i u Europi ne bi prigovaralo da favoriziraju bosanske katolike baš u slučajevima prijelaza na katoličku vjeru najstrože provodile ograničavajuće mjere koje su gotovo onemogućavale takve prijelaze. Da su povremene žestoke uzbune oko toga bile umjetno napuhivane pokazuje činjenica da je u promatranomu razdoblju 1878-1904. svih prijelaza iz jedne vjere u drugu bilo manje od 200, a da su tim prijelazima na kraju najveći minus imali katolici (32). Samo protestanti i pravoslavci imali su plus (ovi posljednji za 35 osoba).

Dodajmo da je, usprkos činjenici što je austrougarskim vlastima u toj zemlji bilo najmanje opasno zakidati katolike i Hrvate, pa su tako ponekad i postupale, bosanskohercegovačkim katolicima i Hrvatima tih četrdesetak "carskih" godina ipak tvorilo najpovoljnije razdoblje tamo od davnih vremena propasti srednjovjekovnoga bosanskog kraljevstva do danas, jer oni su tada ipak imali punu slobodu i jednakopravnost, što im je omogućavalo svaki napredak. Prije toga pod osmanlijskom vlašću od 1463. do 1878. bili su građani trećega reda (odnosno raja drugoga reda, dok su pravoslavci bili raja prvoga reda), a ponekad su padali na još nižu društvenu i pravnu ljestvicu (u vrijeme ratova katoličkih vladara s osmanlijama). Poslije sloma Austro-Ugarske monarhije, dakle od g. 1918, bili su najprije puna dva desetljeća pod teškim pritiskom velikosrpske politike, zatim nakon vrlo kratkoga predaha u vrijeme Banovine Hrvatske, pa četverogodišnjega užasnog ratnoga vihora, našli su se u vrijeme gotovo polastoljetne komunističke vladavine u još goremu položaju što se opravdavalo "ustaškom" hipotekom (ustašama se kvalificiralo ne samo rijetke nosioce ustaške vlasti u ratnim godinama, nego i sve one koji su se otvorenije deklarirali Hrvatima).

Drugi dio knjige nije povijesne nego teološke naravi. On ipak čak i za čitatelja koji se ne bavi teologijom nego poviješću nije manje zanimljiv i važan, jer to je ustvari prikaz teoloških stajališta iznošenih u ono doba s katoličke i pravoslavne strane o pravoj vjeri i pravoj

Kristovoj crkvi, pregled prosudbi uglednih katoličkih i pravoslavnih teoloških pisaca toga vremena o dogmatskim i liturgijskim razlikama među Crkvama, i onih polemički zaoštrenih i nekih pomirljivih. Zanimljivo je spomenuti, da je s pravoslavne strane pomirljiva stajališta zastupao samo jedan pisac, a to je bio poznati ruski religiozni mislilac Solovljević, koji je tada boravio u Hrvatskoj. Posebnu važnost u svemu tomu ima pokretanje časopisa *Balkan*, kojega je pokrenuo sarajevski nadbiskup Stadler u želji da potiče veće međusobno razumijevanje i bratsku slogu. Međutim taj je časopis nailazio "na gotovo opće odbijanje pravoslavaca, a naročito poslije poznatoga poziva iz Beograda 1902. na opću borbu protiv Hrvata 'do istrage naše ili vaše'", kojega je odmah pretiskao zagrebački *Srbobran*. To je stvorilo tako nepovoljno ozračje, da se spomenuti sarajevski časopis ugasio. Stanovita shvaćanja nekih tadašnjih katoličkih teologa, njihovo nastojanje da ničim ne povrijede svoje sugovornike, i zahtjev za razlikovanjem vjerskoga i nacionalnoga, što je poslije bilo široko prihvaćeno među hrvatskim teološkim piscima, mogu se nazvati prethodnicama modernoga ekumenizma. Napomenuo bih ovdje da pojam "ekumenizam", istina, nije lako uklopiti u najnovije prilike, ali za čovjeka koji misli evanđeoski i teološki, a osjeća humano i kršćanski zdravi ekumenizam, tj. onaj bez političkih primjesa i trgovanja, ostaje - o tomu ne može biti dvojbe - trajni postulat.

4. Običaj je, da se u ovakvim osvrtima, iznesu i kritičke opaske i upozori na stanovite nedostatke, a nema te knjige koja ne bi imala poneku slabu točku. U tomu pogledu najprije bih iznio mali jezični prigovor, što autor ime cara Franje Josipa ne piše tako, po hrvatsku, nego uvijek po njemačku *Franz Josef*, jer to se ime u nas u njegovo doba i poslije izgovaralo i pisalo u hrvatskom obliku, pa jezična originalnost ne mora imati prednost (kao što npr. ne pišemo ugarsko-hrvatske vladare koji su se zvali Stjepan mađarskim oblikom toga imena *Isztvan!*). Veći je nedostatak to što se u knjizi tu i tamo naiđe na neke ne baš sretno oblikovane izričaje, koji mjestimice autorovu misao čine nejasnom, a u nekim slučajevima, ako se shvati doslovno onako kako je napisana, i netočnom (na par mjesta se zacijelo radi o tiskarskoj pogrešci!). Tako je npr. na str. 35. nejasan i netočan sljedeći izričaj: "Ta je orijentacija imala za posljednicu stvaranje *Hrvatsko-srpske koalicije* (1905) i prihvaćanje sa strane dalmatinskih Srba hrvatskoga programa o političkom sjedinjenju Dalmacije i Istre s drugim dijelovima Hrvatske što će se dogoditi tek nakon Prvoga svjetskog rata" (tako piše i u talijanskom izdanju na str. 26). Nije li tu pogreškom upao prvi svjetski rat mjesto drugoga, jer poslije prvoga Istra i jedan dio Dalmacije predani su, kako je poznato, Italiji, a ušli su u sastav Hrvatske tek poslije drugoga svjetskoga rata. - Kad se govori o crkvenim prilikama u Hercegovini i biskupijama trebinjskoj i duvanjskoj od XI. stoljeća i dalje (str. 37) treba za razdoblje prije XV. st. svakako naznačiti da se pri tomu misli na kasniju i zapravo

današnju Hercegovinu. Do XV. stoljeća imena *Hercegovina* za tu zemlju nije bilo, nego je tako prozvana uoči samih turskih osvajanja po kratkotrajnoj i ne baš sretnoj vladavini hercega Stjepana Vukčića Kosače. Trajno ga je zapečatila višestoljetna turska vladavina, jer je osmanlijska vlast u svojoj novoj upravnoj podjeli oblikovala sandžakat Hercegovinu, ostavljajući naziv koji je trenutno zatekla. Danas, dakako, malo tko misli da je današnje hercegovačko ime zapravo izravna baština turskoga polumjeseca (Hercegovina zemlja protezala se od srpskoga Mileševa do hrvatskoga Omiša! U prvo vrijeme tolika je bila i turska Hercegovina)¹. Duvno je sa svojim područjem u srednjemu vijeku pripadalo najprije Hrvatskoj, a zatim Bosni, što je u državnoj upravnoj podjeli ostalo, čini mi se, sve do austrijskih vremena. - Kad se na str. 39 govori o podjeli franjevačke provincije Bosna srebrna, tu se podjelu stavlja u g. 1757, a odmah zatim se kaže da je to bilo "dvije godine nakon ustanovljenja Bosanskoga apostolskog vikarijata (1735)." - Tvrdnja: "... na Balkanu su pobijedili jugoslavisti" (str. 59) nije najsretnije izražena, jer ne bi bilo baš točno reći ni da se to dogodilo na dijelu Balkana za koji se danas obično kaže "bivša Jugoslavija". Neki strossmayerovski "jugoslavisti" bili su u toj bivšoj državi, čini se, uvijek tek mala manjina. Pašiću i drugim velikosrpskim političarima jugoslavizam, koji ne bi vodio u stvaranje velike Srbije, nije nikad ništa značio, a beogradski režim brzo je otvorio oči i većini hrvatskih naivaca, koji su se upočetku njim zanosili. - Nespretno je oblikovana rečenica o pravoslavnoj srijemsko-karlovačkoj metropoliji koja se, kaže se tu, "nalazila preko sjevernih hrvatskih krajeva u Madjarskoj" (str. 69). Htjelo se očito reći da je sezala do u Madjarsku. - Ne bih se složio sa sudom iznesenim na str. 122, da su austrougarske vlasti bile "nepravedne prema katolicima" zato što su za jedno jedino pravoslavno sjemenište u Bosni i Hercegovini trošile u obliku stalne državne pomoći relativno znatno više nego za katolička sjemeništa kojih je bilo šest, jer pravoslavaca je u zemlji bilo znatno više nego katolika bez obzira na to što su oni smatrali dovoljnim da imaju jedno sjemenište i to srednjoškolsko. Zbog istoga razloga smatram sasvim razumljivom i veću ukupnu financijsku pomoć državnih vlasti davanu Pravoslavnoj crkvi u toj zemlji, relativnu i apsolutnu, o kojoj autor govori na str. 123. - Odredbu Konkordata Svete Stolice s Crnom Gorom, da se molitva za vladara za vrijeme službe Božje ima pjevati na "slavenskom" jeziku treba, čini se, shvatiti tako, da se u

¹ Ovim, naravno, ne mislim predložiti da se mijenjaju nazivi Hercegovina i Hercegovac. Povijesne naslage, ma kakve one bile, ne brišu se lako, a pokrajinski i drugi nazivi, bez obzira na njihovo podrijetlo i razvoj, u osjećaju i svijesti određene ljudske skupine poprimaju "njihovo" novo značenje. U tomu kontekstu bi se dalo raspravljati i o novomu značenju stiliziranih ljljana uzetih iz grba katoličkih Kotromanjića, dakle iz predturskoga razdoblja bosanske države, koji su se u prvi čas ne malomu broju današnjih bosanskohercegovačkih katolika-Hrvata činili apsolutno neprihvatljivim da postanu grbovnim znakom njihove zemlje, pa je tako pred našim očima postajao isključivim znakom državotvornosti Bošnjaka islamske vjere. Možda u najnovijim prilikama i taj znak bude drugačije shvaćan i prihvaćan. Povijest poznaje mnoge obrate.

katoličkim crkvama barske nadbiskupije bez obzira na narodnost tamošnjih katolika (albansku, hrvatsku ili neku drugu) i bez obzira na liturgijski jezik u rimskom obredu (do tada latinski) ta molitva pjeva na "slavenskomu". Autor je u pravu utoliko što zaključuje da se pri tomu vjerojatno misli na staroslavenski jezik. Međutim, što se općenito tiče obrednoga jezika u barskoj nadbiskupiji, treba reći, da se iz službenoga teksta datiranoga u Rimu 5. travnja 1887. kojim je u tomu dopunjen konkordat (naveo ga je Luka Jelić u svojim *Fontes historici liturgiae Glagolito-Romanae ... Veglae* 1906, saec. XIX nr. 98, str. 85) ne može zaključiti, da je "latinski oblik rimskoga obreda u Crnoj Gori već 1887. zamijenjen glagoljaškim", jer u spomenutom tekstu stoji samo to da katolici u toj zemlji "mogu rabiti staroslavenski jezik" (*Possano usare della lingua paleoslovenica nella sacra liturgia*), a bitna je razlika između moći i stvarno učiniti. Te godine nisu ga ni mogli zamijeniti, jer je prvo izdanje novoga glagoljskoga misala u Parčičevoj redakciji izišlo tek g. 1893²

5. Spomenute kritičke opaske nipošto nisu takvoga značenja da bi u bitnomu umanjivale vrijednost i upotrebljivost Vukšićeva djela. Smatram da će svaki dobronamjerni čitatelj u njemu naći mnoštvo zanimljivih i korisnih podataka. Ti podaci strancima, koji čitaju talijansko izdanje, a i svima nama, kojima odsada stoji na raspolaganju hrvatsko izdanje, mogu u sadašnjim zbivanjima mnogo toga razbistriti. Ti su podaci dijelom i prije bili poznati, ali ih je trebalo tražiti po raznim knjigama i člancima, a treba priznati da su dobrim dijelom baš rezultat autorova istraživačkoga rada, na čemu mu treba odati priznanje.

Slavko Kovačić

SA KUPREŠKE VISORAVNI

Miroslav Džaja - Krunoslav Draganović, *Sa kupreške visoravni*, II. izdanje, Baško Polje - Zagreb 1994, 524 str.

Drugo izdanje knjige *Sa kupreške visoravni* koju su svoje-vremeno napisali Miroslav Džaja (1885-1972), bosanski franjevac i prof. Krunoslav Draganović (1903-1983), svećenik sarajevske nadbiskupije, pojavilo se u svibnju o. g. Prvo izdanje ove knjige tiskano 1970. u Slavonskome Brodu, a ovo drugo u Zagrebu, dok je izdavač i prvog i drugog izdanja župni ured Otinovci-Kupres. Glavni i odgovorni urednik ovoga izdanja je kupreški župnik Dominik Stojanović, koji sa svojim protjeranim narodom živi u Baškom Polju, a urednica mu je gospođa Blanka Magaš.

² O tomu vidi članak: Josip Ante Soldo, *Fra Šimun Milinović i tiskanje staroslavenskoga misala*, u: Lovreć. Monografija župe Lovreć - Opanci (prošlost župe, život i rad), uredio A. Šimić, Lovreć 1993, str. 526-550.